

E. GENDROLIS

PIRMYKŠTIS ŽMOGUS: TRADICINĖ IR DABARTINĖ INTERPRETACIJA

Kadangi socialistiniam žmogui visa *vadinamoji pasaulio istorija* tėra žmogaus atsiradimas žmogaus darbo dėka, gamtos tapimas žmogui, tai jis turi akivaizdų, nepaneigiamą įrodymą, kad jis *sukūrė pats save*, turi savo *atsiradimo proceso* įrodymą.

K. Marksas

Per pastaruosius du dešimtmečius atlikti archeologiniai ir paleoantropologiniai tyrinėjimai ir jų išvados esmingai pakeitė pirmykščio žmogaus sampratą, kuri iki šiol dar nerado deramo atgarsio kai kurių filosofų, sociologų net pirmykštės visuomenės tyrinėtojų darbuose. Straipsnyje bandoma sugretinti tradicinę ir dabartinę pirmykščio žmogaus interpretaciją.

Žmogus, visuomenė, kultūra — tik specialiose loginio tyrinėjimo procedūrose atskiriami pažinimo objektai — realiame gyvenime sudaro neišardomą vienovę. Be visuomenės nėra žmogaus, be žmogaus nėra kultūros, yra tik natūra. Tik žmonių visuomenė turi socialinę organizaciją, kuri specifinėmis kultūros priemonėmis vienija žmones gyvybinei veiklai, tenkinančiai jų materialines ir dvasines reikmes. Žmogaus veiklą sąlygoja ne tiek biologiškai paveldima jo organizmo struktūra, kiek socializacijos procesas, kurio metu jis įsisavina biologiškai nepaveldimą visuomenės patirtį. Kaupti ir iš kartos į kartą perduoti vis didėjančią patirtį gali tik žmonių visuomenė, kuri nuo pat išsiskyrimo iš gyvulių pasaulio yra praktinės ir pažintinės veiklos subjektas. Dabar jau aksioma tapo teiginys, kad iš gyvulių pasaulio išsiskiriantis žmogus pradėjo gaminti darbo įrankius, kurie biologinį prisitaikymą prie aplinkos leido pakeisti aplinkos pritaikymu, ir kuo toliau, tuo vis didėjančiu mastu. Kurdamas kultūrą, apimančią visuomenės, kaip kolektyvinės veiklos subjekto, santykį su gamta, pačių žmonių tarpusavio santykius, koordinuojančius jų veiklą, nukreipiančius ją į būtinų pragyvenimo priemonių gamybą, darančius galimą kolektyvinį, bendrą gyvenimą, žmogus pradėjo kokybiškai naują gyvybės evoliucijos etapą Žemėje. Visuomenė, kaip socialinių santykių sistema, funkcionuoja, naudodamasi kultūros priemonėmis tiek santykiuose su gamta, tiek žmonių tarpusavio santykiuose, apimančiuose istoriškai kintančias bendrijas, socialines grupes, klases ir atskirus individus. Kiekvie-

no individo reakciją į gamtinio ir socialinio pasaulio poveikius determinuoja ne tiek jo biologinė struktūra, kiek specifinės jo socializacijos proceso aplinkybės, todėl ši reakcija skirtinga skirtinguose visuomenės raidos etapuose, savita kiekvienam to paties etapo individui. To negalima pasakyti apie jokią kitą bendriją, apie jokią kitą socialumą.

Nepaisant didžiulių paskutiniųjų mūsų amžiaus dešimtmečių archeologinių, paleoantropologinių ir kitų atradimų, vis dėlto tebesame XIX a. evoliucionizmo tradicijų paveldėtojai. Iš evoliucionistų perėmėme visuomenės raidos periodizacijos schemą: laukinė būklė, barbarybė, civilizacija. Jos nenoriai atsisakome ir šiandien, ne visada pakankamai įsigilindami į jos turinį. Galima priminti, kad panašią schemą buvo pasiūlęs A. R. Tiurgo (1727—1781). Jis visuomenės raidą skirstė į medžiotojų ir rankiotojų, gyvulių augintojų ir žemdirbių etapus. A. Fergiusonas (1723—1816), taip pat išskyręs medžiotojų, piemenų, žemdirbių visuomenes, nurodė joms būdingas ūkinės veiklos stadijas — laukinę būklę, barbarybę ir civilizaciją. Taigi E. Tailoro, vieno žymiausių XIX a. evoliucionistų, pateiktoji periodizacija nebuvo naujas dalykas. Žinoma, kad tokios schemas laikėsi L. H. Morganas, taip pat ir F. Engelsas. Įvairiai modifikuota ji pateikiama ir dabartinių tyrinėtojų darbuose.

Evoliucionistai savo meto visuomenėse tikėjosi atradę kone visas visuomenės raidos pakopas arba bent jų „atgyvenas“. Tyrinėjimų išėities taškas buvo europietiška, buržuazinė, krikščioniška kultūra, todėl jos lyginimas su kitomis kultūromis tapo pagrindiniu analizės metodu. Lyginant įvairius kultūros elementus, dažnai be jų konkretaus istorinio konteksto, buvo nustatinėjamos evoliucijos pakopos.

Viskas pasaulyje vystosi, todėl dėsningas turi būti ir žmogaus raidos procesas. Daugiausia dėmesio evoliucionistai skyrė žmogaus proto raidai, ypač ankstyvosioms tos raidos stadijoms. Sąvoka „primityvus“ ar „pirmųkštis“ reiškė „paprastas“ arba „ankstyvasis“, todėl XIX a. antrojoje pusėje gyvenusias tradicines visuomenes, neturinčias klasinės struktūros, evoliucionistai tapatino su „ankstyvosiomis“ visuomenėmis. Pvz., E. Tailoras sakė, kad mūsų laikų visuomenės, naudojančios akmens amžiaus techniką, gali būti laikomos tiesioginėmis tolimos praeities materialinės ir dvasinės kultūros liudininkėmis. Nėra pamato kaltinti E. Tailorą rasizmu, nes pats jį kritikavo. Tačiau ir pažangiausi to meto mokslininkai tydomomis sutiko, kad dabartiniai „laukiniai“ ne tik socialiniu-ekonominiu, bet ir biologiniu požiūriu yra žemesnėje evoliucijos pakopoje, negu vidutinis XIX a. pabaigos europietis, o tuo labiau Didžiosios Britanijos valdinys, nes ši šalis buvo laikoma aukščiausia civilizacijos viršūne. Evoliucionistų samprotavimų logika reikalavo pripažinti, kad tradicinės visuomenės tebesančios ankstyvojoje proto raidos stadijoje. Gerai žinomos L. Levi-Briulio pastangos įrodyti, jog tų visuomenių žmonių mąstymas esąs „preloginis“. Tada dar beveik niekas tiesiogiai netyrinėjo tų visuomenių, o žinios apie tolimus priešistorinius žmogaus protėvius atsirado tik mūsų amžiuje. Dar ir šiandien jų nepakanka, kad būtų galima bent patenkinamai rekonstruoti priešistorės vaizdą.

Naudodamiesi gamtos mokslų ir technikos atradimais, dabartiniai archeologai ir paleoantropologai per paskutinius dešimtmečius pateikė daug pakankamai tikslų ir išsamių žinių apie ilgiausiai trukusį žmonijos raidos periodą — akmens amžių. Vaizdumo dėlei pakartosiu literatūroje aptinkamą palyginimą. Jei nuo rašytinės istorijos pradžios (Senovės Šumerai ir Egiptas) praėjo apie 5000 metų, o šį laikotarpį prilyginsime vienai dienai, tai akmens amžius tęsėsi 522 dienas. Akmens amžiuje skiriamos trys epochos: paleolitas, mezolitas ir neolitas (ir čia nėra vieningos nuomonės). Paleolitas dalijamas į tris etapus. Ankstyvajame (žemutiniame) paleolite pasirodė pirmieji žmogaus protėviai, sukūrę Olduvajo kultūrą (1 750 000 m.), kuri esmingai nepakito iki 1 mln.—700 000 metų. Vėliau ją pakeitė Ašelio kultūra, apimanti 700 000—100 000 m. laikotarpį. Tos kultūros kūrėjas buvo **Homo erectus**. Vidurinis paleolitas atitinka Mustjė kultūrą, o jos kūrėjas buvo neandertalietis, vienu mokslininkų vadinamas **Homo neanderthalensis**, kitų — **Homo sapiens**. Ši kultūra gyvavo prieš 100 000—35 000 metų. Aukštutinis paleolitas (35000—11000 m. p. m. e.) žymi šiuolaikinio fizinio tipo iškastinių žmonių gyvenimo ribas. Būtina priminti, kad čia pateiktos chronologinės ribos yra santykinės, jomis vadovaujantis negalima tiksliau nusakyti evoliucinės žmogaus formų kaitos, nes specialistai yra pastebėję, jog drauge su australopitekais gyveno seniausieji žmogaus protėviai — **Homo erectus**, šie galėjo gyventi vienu metu su **Homo sapiens** (neandertaliečiais), o pastarieji — su **Homo sapiens sapiens** (šiuolaikinio fizinio tipo žmonėmis).

Nors morfologinės žmogaus evoliucijos stadijos tiksliai nesutampa su jo kultūros pažanga, tačiau apskritai šie procesai vyko lygiagrečiai ir buvo susiję tarpusavyje. J. Roginskis pažymi, kad archantropų (**Homo erectus**) stadija sutampa su Šelio ir ankstyvąja Ašelio kultūra, paleoantropų (neandertaliečių) stadija — su vėlyvąja Ašelio ir Mustjė kultūra, neoantropų stadija prasidėjo nuo Mustjė kultūros pabaigos ir tęsiasi iki mūsų dienų. Iki šiuolaikinio žmogaus atsiradimo santykiškai nedideliuos kultūros pakitimus lydėjo labai intensyvūs žmogaus morfologinės struktūros kitimai. Pasirodžius dabartinio fizinio tipo žmogui, šių procesų dinamikoje pastebima priešinga tendencija: audringai vystosi kultūra, o žmogaus morfologinė struktūra išlieka santykiškai pastovi¹.

Jau seniausieji dabartinio žmogaus protėviai turėjo koordinuoti savo elgesį grupėje ir už jos ribų, įveikti savo natūralius potraukius siekiant gana tolimo tikslo (gaminant įrankius būsimai medžioklei), manipuliuoti grėsminga, bet visą tolesnę žmogaus pažangą sąlygojusia stichija — ugnimi, o svarbiausia — garsinę signalizaciją suderinti su įrankine veikla. Seniausieji žmonės tai jau gebėjo padaryti, o visos minėtos veiklos rūšys vis spartėjančiu tempu vedė į dabartinį žmogų. Jei intelektą suprantame kaip gebėjimą mąstyti, o mąstymą — kaip sąmoningų operacijų sistemą, kurios pagalba nustatomi objektyviai esantys ryšiai ir santykiai tarp

¹ *Рогинский Я. Я. Проблемы антропогенеза.— М., 1977.— С. 183—184.*

daiktų ir reiškinių bei jų savybių, tai savo turimos patirties ribose seniausiai žmonės jau buvo mąstančios būtybės.

Archeologas V. Laričevas neabejoja, kad tvirti archantropų tarpusavio ryšiai ir socialinės organizacijos užuomazgos buvo milžiniška ir neįveikiama jėga kovoje dėl būvio. Protingos sutelkto kolektyvo, kuriame kiekvienas dirbo tam tikrą darbą, pastangos leido sėkmingai įveikti daugybę sunkumų. „Žinoma, sinantropo smegenų tūris pakankamai didelis, kad galima būtų numanyti gana sudėtingą jo intelektualinę veiklą. Kitaip nepaaiškintume jo gebėjimo gaminti ir naudoti darbo įrankius, organizuoti įvairiapusę ūkinę veiklą, panaudoti ugnį, kalbos užuomazgų raidą, be kurios elementari beždžionžmonių kolektyvo pastangų koordinacija būtų buvusi neįmanoma“².

Homo erectus savo išvaizda dar labai primena savo pirmtakus dideliais, išsikišusiais žandikauliais, nesusiformavusiu smakru, storais antakių kaulais, pailga žema kaukole, todėl kai kas iki šiol jį vadina beždžionžmogiū. Tačiau savo smegenų tūriu, siekiančiu beveik 1000 cm³, jis daug artimesnis šiuolaikiniam žmogui (dabartinių žmonių smegenų tūrio vidurkis yra apie 1350 cm³). Jo įrankiai aiškiai rodo, kad darbas tapo būtina egzistavimo sąlyga. Įrankinė veikla, tapusi antropogenezės varomąja jėga, reikalavo keistis patirtimi jau ne biologinių, o besiformuojančių socialinių mechanizmų pagrindu. Patirties perdavimas reikalavo atitinkamų žmogaus morfologinės struktūros kitimų, leidžiančių plėtoti informacinius ir komunikacinius ryšius, t. y. skatino kalbos, kaip svarbiausios bendravimo priemonės, formavimąsi. Dabar dar maža ką galima pasakyti apie kalbos buvimą šiame žmogaus raidos etape, todėl tik spėjama, kad tokių stambių gyvūnų kaip mamutai, kurių liekanos skaičiuojamos dešimtimis Ispanijos Toralbos ir Ambronos vietovėse ir kitur, medžioklė reikalavo dešimčių žmonių sutelktų pastangų. Apsiginklavę tik akmens kirstuvais ir ietimis, galbūt panaudodami ir ugnį, šie žmonės įvairydavo tuos milžinus į klampynes ar priversdavo šokti nuo skardžių, o po to pribaidavo savo primityviais ginklais. Primityvi technika galėjo būti kompensuota tik planingai veikiančio kolektyvo jėga. Tokia veikla reikalavo išorinių jos reguliavimo formų, išreiškiamų garsais, mimika ar gestais ir suprantamų visiems jos dalyviams. Vidiniai, psichiniai, simboliniai procesai reikalavo išorinių simbolių priemonių. Ne tik išorinis gamtinis ir žmonių pasaulis, bet ir savęs, savo individualybės suvokimas turėjo tapti pažinimo objektu. Turėjo būti peržengtas betarpiškai suvokiamas dabarties laiko ir erdvės ribojamas pasaulis, kuriame gyvena kiti primatai ir kuris neleidžia jiems efektyviai santykiauti su reiškiniais, išeinančiais už tiesioginio suvokimo ribų. Šis principinę reikšmę turintis žingsnis buvo žengtas: apie jį byloja darbo įrankiai, būstai, kolektyvinės veiklos — medžioklės liudijimai. Visų kitų gyvūnų poreikiai išnyksta, juos patenkinus, kol organizmo funkcionavimas vėl jų nesukelia. Šie poreikiai savo esme lieka tapatūs. Tuo tarpu besiformuojančių žmonių gamybinė veikla, skirta vie-

² Ларичев В. И. Охотники за черепами.— М., 1971.— С. 257.

niems poreikiams patenkinti, neišvengiamai iššaukė kitus poreikius. Darbinėje veikloje, kaip rašė K. Marksas ir F. Engelsas, „... pats patenkintas poreikis, patenkinimo veiksmas ir jau išgytas patenkinimo įrankis skatina naujus poreikius,— ir šis naujų poreikių sukūrimas yra pirmasis istorinis aktas“³. Tą pirmąjį aktą atliko **Homo erectus**. Tuo tarpu kai kurie autoriai, kalbėdami apie mūsų laikų medžiotojų ir rankiotųjų gentis ir laikydami XIX a. tradicijos, jų sąmonę apibūdina kaip pačių seniausių žmonių (**Homo erectus**) sąmonę, cituodami ypač pamėgtą vietą iš „Vokiečių ideologijos“: „Žinoma, sąmonė pradžioje tėra **artimiausios** jutimiškai suvokiamos aplinkos išsąmoninimas ir išsąmoninimas ribotų ryšių su kitais asmenimis bei daiktais, esančiais pradedančio save suvokti individo išorėje; kartu ji yra išsąmoninimas gamtos, kuri iš pradžių išskyla žmonėms kaip jiems visai svetima, visagalė ir neįveikiama jėga, su kuria žmonės santykiuoja grynai gyvuliškai ir kuriai jie paklūsta kaip gyvuliai; vadinasi, tai yra grynai gyvuliškas gamtos išsąmoninimas (gamtos religija)“. Toliau sakoma, kad „...ribotą žmonių santykiavimą su gamta sąlygoja ribotas jų tarpusavio santykiavimas, o ribotą jų tarpusavio santykiavimą — jų ribotas santykis su gamta, ir būtent todėl, kad gamta istorijos dar beveik nėra pakeista; bet, iš antros pusės, supratimas, kad būtina užmegzti ryšius su aplinkiniais individualiais, yra pradžia išsąmoninimo, kad žmogus iš viso gyvena visuomenėje. Ši pradžia yra tokio pat gyvuliško pobūdžio, kaip ir pats visuomeninis gyvenimas šioje pakopoje; tai grynai kaimeninė sąmonė, ir žmogus čia skiriasi nuo avino tik tuo, kad sąmonė jam pakeičia instinktą, arba kad jo instinktas yra išsąmonintas“⁴. Priminsiu, kad, rašydami savo darbą, K. Marksas ir F. Engelsas neturėjo dabar mums prieinamų žinių; apie **Homo erectus** tada dar nieko nebuvo žinoma, todėl šie deduktyviniai samprotavimai turėjo gana neapibrėžtą prasmę. Dabar besiremiantiems šiomis mintimis turėtų būti aišku, kad „ši pradžia“ taikytina ne **Homo sapiens**, o **Homo erectus**. Minėta „gamtos religija“, kaip neginčijamai įrodė šiuolaikiniai tyrinėjimai, turėjo jau neandertaliečiai.

Homo erectus gamino ne tik „standartinius“ akmens kirstuvus, bet ir kitokius įvairios paskirties įrankius, naudojo įvairias medžiagas jų gamybai, turėjo specialias įrankių gamybos vietas, gyvenimui naudojo natūralias olas, kai kur statė dirbtinius būstus. Šie žmonės be tobulai apdirbtų rankinių kirstuvų ir pirmųjų būstų paliko ankstyviausius medinius įrankius (ietis), ankstyviausius dubenis. Tai galėjo daryti tik protaujančios būtybės, gebančios idealiai suvokti objektą, prieš pradėdamos jį gaminti. Didžiausias tų žmonių laimėjimas buvo ugnies panaudojimas, sąlygojęs visą vėlesnę kultūros pažangą. Be šio laimėjimo nebūtų buvusi įmanoma nei vėlesnė keramika, nei metalurgija. Pasitelkus ugnį, buvo galima užgrūdinti medinių iečių galus, gaminti lengviau virškinamą maistą, laužo šviesa ir šiluma vienijo žmones, stiprino jų tarpusavio ryšius.

³ Marksas K., Engelsas F. Vokiečių ideologija.— V., 1974.— P. 25.

⁴ Ten pat.— P. 26—27.

Homo erectus jau nesantykiavo su gamta **grynai gyvuliškai**, ir visiškai argumentuotai visi specialistai laiko jį žmonių giminės atstovu, nors savo morfologine struktūra jis skiriasi nuo vėlesniųjų ir dabartinių žmonių, nors jo gyvenimas, palyginti su dabartinių žmonių gyvenimu, labai ribotas ir vargingas. Bet ribota besiformuojančių žmonių veikla parengė prielaidas dabarties kultūrai.

Tipišką tradicinį požiūrį į pirmūkštį žmogų randame A. Zolotariovo knygoje „Gimininė santvarka ir pirmūkštė mitologija“, kurią leidėjai daugiau kaip prieš du dešimtmečius pakartotinai pateikė skaitytojams be jokių komentarų. Knyga išėjo po autoriaus mirties, todėl jam negalima priekaištauti, tuo labiau kad jo atlikti pirmūkštės sąmonės struktūros tyrinėjimai ir dabar nepraranda savo mokslinės vertės. Citata iš minėtos knygos pasinaudosiu tik todėl, kad ji bene visapusiškiausiai charakterizuoja senąjį, iki šiol neįveiktą požiūrį į pirmūkštį žmogų, neretai aptinkamą filosofų, sociologų ir pirmūkštės visuomenės tyrinėtojų raštuose. Galima iš anksto pasakyti, kad šis požiūris dabar neteko jokio pamato. Laikotarpi nuo žmogaus atsiradimo iki šiuolaikinio žmogaus susiformavimo, apimančių Šelio, Ašelio ir Mustjė epochas, šiuo požiūriu esą galima taip apibūdinti: „Žmogus dar bejėgis prieš gamtą; jis turi pačius grubiausius akmenis ir medžio įrankius, gyvena iš rankiojimo ir medžioklės, nestato nuolatinių būstų, neturi rūbų. Žymiausias to periodo pasiekimas yra ugnies panaudojimas. Darbo organizacija paprasta ir primityvi. Ji paremta paprasčiausia visos kaimenės pastangų kooperacija. Darbo pasidalijimo dar nėra. Darbo našumas žemas. Kaimenė negali išlaikyti nedarbingų narių, senių ir ligonių. Ji palieka juos likimo valiai arba užmuša. Kultūros pažanga vyksta nepaprastai lėtai. Visuomenės grupių izoliuotumas ir uždarumas kliudo perduoti išradimus ir įgūdžius iš vieno kolektyvo kitam. Visuomenės gyvenime didelis vaidmuo tenka instinktams ir paskatoms, paveldėtiems iš gyvuliškų protėvių. Atverta plati erdvė grubios jėgos ir zoologinio individualizmo reiškimuisi. Lyčių santykiai nereguliuojami ir nepajungti kokiai nors socialinei nuostatai. Nėra giminytės sampratos. Mąstymas labai primityvus, konkretus, neišvystytas. Elgesys pajungtas refleksams — maisto, dauginimosi, kovos — daugiau negu protui ir papročiu. Tokia, kiek leidžia spręsti turima medžiaga, buvo pradinė visuomenės santvarka“⁵.

Jeigu tokią charakteristiką (ir tai su tam tikromis išlygomis) galime pateikti **Homo erectus**, tai ji šiandien jau netinka **Homo sapiens** (neandertaliečiui). Kaip anachronizmas skamba ir G. Markovo nuomonė, kad besiformuojančio žmogaus epochoje visa veikla buvusi iš esmės instinktyvi, ūkis ir materialinė kultūra — užuomazginiai. Perėjimas į susiformavusio žmogaus epochą (vėlyvasis paleolitas) buvęs ne kiekybiškai aukštesnė pakopa, o kokybinis šuolis, sąlygojęs vėlesnę civilizacijos raidą⁶. Toks ko-

⁵ Золотарев А. М. Родовой строй и первобытная мифология.— М., 1964.— С. 49.

⁶ Марков Г. Е. История хозяйства и материальной культуры (в первобытном и раннеклассовом обществе).— М., 1979.— С. 40.

kybinis šuolis iš instinktyvios į protingą veiklą, neturįs jokio struktūrinio ryšio ir perimamumo, primena liūdnei pagarsėjusius B. Poršnevo samprotavimus, kurie, matyt, turėjo įtakos ir čia minimam autoriui. Stengdamasis išlaikyti nepakeistą XIX a. visuomenės istorijos periodizacijos schemą, G. Markovas, tiesa, atsisakęs konkrečių atskirų etapų charakteristikų, istoriją dalija į laukinės būklės, barbarybės ir civilizacijos etapus. Paitektoje scheme, kuri vadinama darbo hipoteze, laukinė būklė apima laikotarpį nuo žmogaus išsiskyrimo iš gyvulių pasaulio iki išvystyto pasisavinamojo ūkio (nurodomos trys pakopos). Laukinei būklei priskiriami besiformuojantys ir šiuolaikinio fizinio tipo žmonės bei jų materialinė ir dvasinė kultūra. Taigi nors ir įvyko minėtas kokybinis šuolis, bet laukiniai liko laukiniais, nors ir sukūrė gana sudėtingą materialinę ir dvasinę kultūrą. Kai kuriose pasaulio srityse prasidėjusi augalų ir gyvulių domestikacija, išliekanti bendram pasisavinamojo ūkio tipui (vėlyvasis mezolitas — ankstyvasis neolitas), žymūs žemutinės pakopos barbarų kultūrą. Kitas, jau penktas, ūkio ir materialinės kultūros etapas, prasidėjęs kai kuriose sausose ir drėgnose subtropikų srityse VIII—V tūkstantmetyje iki m. e., žymūs gamybinio ūkio išgalėjimą ir atitinkas vidurinę ir aukštutinę barbarų kultūros pakopas. Šie barbarai naudojo išvystyto neolito ir eneolito techniką. Šeštasis etapas — tai IV—III tūkstantmetis prieš m. e., kai aliuvialinėse Azijos, Afrikos, Naujojo Pasaulio srityse išsivysto irigacinė žemdirbystė ir atsiranda pirmosios civilizacijos. Bronzos ir ankstyvosios geležies sandūroje eilinis stambus darbo pasidalijimas sukūręs klajoklininkystę kalnų-stepių ir dykumų srityse. Tai septintasis etapas⁷. Jei ir šis etapas žymi visuomenės raidos pažangą, tai tenka priminti, kad ši pažanga nieko kito nereiškia kaip iš palankesnių ekologinių sąlygų išstumtų žmonių grupių varganą gyvenimą. Pažanga, kaip neginčijamai liudija faktai, susijusi ne su klajoklių, o su sėslių žemdirbių ir gyvulių augintojų kultūros raida.

Šiandien atsisakyta pačių sąvokų „laukiniai“ ir „barbarai“ ne vien dėl etinių sumetimų. Ir naminis gyvulys skiriasi nuo laukinio. Sąvoka „laukinis“ taikytina tik gyvuliui, nekuriančiam kultūros, o žmogus nuo ankstyvųjų laikų yra kultūros kūrėjas, natūros, taip pat ir savosios, keitėjas. Žmonės, visuomenės vieni nuo kitų skiriasi kultūros kūrimo galiomis, kurias iš pradžių riboja jų morfologinė struktūra, o vėliau, jai pasiekus šiuolaikinį tipą,— socialiniai veiksniai, gyvenamoji aplinka su prieinamomis gamtinėmis medžiagomis, energijos šaltiniais, visa ankstesniųjų kartų patirtis arba iš jų perimta materialinė ir dvasinė kultūra. Kultūros ir natūros priešybė skiria žmogų nuo gyvulio. Pats primityviausias įrankis yra kultūros dalykas, o kultūros pradžia sutampa su darbinės veiklos pradžia. Jeigu vadovaujamės, kaip anksčiau, vertinamaisiais principais, tai laukinių ir barbarų nereikia ieškoti tolimoje praeityje ar į atkampius Žemės rutulio pašalius galingesniųjų išstumtose gentyse, jų pakankamai turime

⁷ Ten pat.— P. 19—20.

tarp savųjų. Be to, dar neaišku, kokiomis akimis į mus pažiūrės tolimos ateities kartos.

Instinktyviai veikdami, neandertaliečiai nebūtų sukūrę visos tos įrankių įvairovės (rankinių kirstuvų, smogiamųjų įrankių, gremžtukų, peilių, gražtų, aštriagalių), kuriuos vėliau išstobulino vėlyvojo paleolito žmonės — neoantropai. Geometriškai taisyklinga forma, retušuotas, aštrus pjaunantis įrankio kraštas rodo išaugusį jo gamintojo meistriškumą, medžiagų, ypač titnago, iš kurių gaminami įrankiai pažinimą, gebėjimą suteikti gaminiui tokią formą, kuri atitinka iš anksto numatytą paskirtį. Tokia veikla be abejonės buvo sąmoninga veikla, o tai leidžia manyti, jog neandertalietis suvokė savo veiklos prasmę, kad jam, kaip sakė P. Tejaras de Šardenas, buvo būdinga „refleksija — sąmonės įgytas gebėjimas koncentruotis į save ir suvokti save kaip **daiktą**, turintį savo specifinį pastovumą ir specifinę reikšmę,— gebėjimas jau ne paprastai pažinti, o pažinti patį save; ne paprastai žinoti, o žinoti, kad žinai“⁸.

Be akmens įrankių, gamybai buvo naudojami medis ir kaulas. Tačiau dėl patvarumo žmogus pirmenybę teikė įvairioms mineralinėms medžiagoms, pirmiausia titnagai, o kur jo nebuvo,— ragainiui, kvarcitui, jaspiui, serpentinui, kalnų krištalui, obsidianui ir pan. Šie mineralai gerai skykla, yra pakankamai tvirti, o nuoskilos turi aštrias briaunas. Tokie vertingi mineralai, kaip titnagas ar obsidianas (vulkaninis stiklas), galėjo būti ir mainų į kitas vertybes objektai, nes įrankių iš šių medžiagų randama labai toli nuo jų šaltinių. Nėra jokių argumentų, kad šiame visuomenės raidos etape žmonių kolektyvai buvo izoliuoti vieni nuo kitų, negalėjo keistis išradimais ir patirtimi, kaip tvirtinama minėtoje charakteristikoje. Visiškas kolektyvų uždarumas nebūtų skatinęs gana sparčios įrankinės veiklos rūšių plėtotės, kuri būdinga viduriniajam ir ypač vėlyvajam Mustjė periodui. Dabar nustatyta, kad neandertaliečiai turėjo apie 60 įrankių tipų.

Neandertaliečiai turėjo ne tik gana tobulus ir įvairius akmens įrankius, bet kuokas ir ietis, statėsi antžeminius būstus, laidojo savo mirusius artimuosius, paliko pirmuosius ornamentinio meno paminklus. Ne be pagrindo jie vadinami protingais žmonėmis — **Homo sapiens**. Jiems rūpėjo ir tokie dalykai, kurie neturėjo tiesioginio ryšio su biologinių poreikių (maisto, poravimosi ir pan.) patenkinimu. Sąmonė jau buvo pakankamai išsivysčiusi, kad galėtų perimti ir perduoti kitiems individualią patirtį, išsaugoti ją atmintyje. Tik pakankamai tvirtas socialinis kolektyvas galėjo vystyti kultūros tradicijas, kaupti naują patirtį, naujas idėjas.

Stambių gyvūnų medžioklė buvo pagrindinis maisto įgijimo šaltinis. Šie gyvūnai teikė žmonėms rūbus ir konstrukcines medžiagas būstų statybai. Aštriagaliai ar bent jų dalis galėjo būti iečių antgaliai, o jų atsiradimas reiškia, kad pradėtas kurti distancinis ginklas, žymiai padidinęs žmogaus galią. Medžioklėje naudojami ne tik natūralūs, bet ir žmogaus padaryti spąstai (vilkuobės ir kt.). Spėjama, kad šiame etape galėjo

⁸ *Тейяр де Шарден П. Феномен человека.— М., 1965.— С. 165.*

atsirasti ir pirmieji ugnies uždegimo būdai, pirmieji medžioklės ritualai ir iniciacijos.

Vakarų ir Vidurio Europoje, Rusijos lygumoje ir Kryme atrastos neandertaliečių gyvenvietės buvo įvairių tipų: dirbtuvės, stovyklos-dirbtuvės, trumpalaikės medžiotojų sustojimo vietos, medžiotojų stovyklos, ilgalaikės „bazinės“ medžiotojų gyvenvietės. Pastarosiose randamos akmens trintuvės arba girnakmeniai rodo, kad žymią maisto atsargų dalį žmonės įgydavo rankiodami maistingus augalus. Tai paneigia nuomonę, kad Mustjė epochoje žmonės gyveno kaimenėmis. Dar daugiau. Kai kurie tyrinėtojai mano, kad neandertaliečių bendruomenės sudarė šeimos ar šeimų grupės ir kad tarp jų ir aukštutinio paleolito bendruomenių nėra principinio skirtumo. Socialinių santykių patvarumą liudija ilgalaikiai būstai, kurie Prancūzijoje ir TSRS (pvz., Molodovoje) išliko nuo Mustjė iki aukštutinio paleolito pabaigos. Yra tam tikrų duomenų ir apie kaimyninių bendruomenių ryšius, o tai leidžia manyti, kad gimininė visuomenės organizacija galėjo atsirasti jau Mustjė epochoje. Šią hipotezę paremia palaidojimų radiniai Tešik-Tašo grote, Kiik-Kobos oloje, Šanidare, ne vienoje Prancūzijos vietovėje. Perdėtas atrodo ir neandertaliečiams primetamas zoologinis individualizmas, gyvuliška kova tarp vyrų dėl mėsos ir moterų (nors yra neginčijamų kanibalizmo liudijimų, tačiau kur kas daugiau argumentų apie altruizmą ir rūpinimąsi artimaisiais).

Nepamatuotu reikia laikyti teiginį, kad šiame žmogaus raidos etape nebuvo jokio darbo pasidalijimo. Be abejonės, paleolito medžiotojai neturėjo visuomeninio darbo pasidalijimo. Bet neginčijamas yra darbo pasidalijimas tarp lyčių. Vyrų ir moterų darė viską, kas būtina suaugusiam žmogui pagal jo lytį. Rankiojimas, maisto gamyba, rūbų gamyba, židinio saugojimas ir vaikų auklėjimas buvo moterų užsiėmimai. Įrankių gamyba, medžioklė, būstų statyba, medžiagos jiems (stambių gyvulių kaulų, kailių, akmenų) tiekimas — vyrų darbas. Neandertaliečių būstuose randami keli židiniai gali būti liudininkai, kad juose gyveno kelios šeimos. Stambių gyvulių medžioklė galėjo suburti ir kelių bendruomenių vyrus, nes tik didesnio žmonių būrio pastangomis buvo galima juos įveikti. Manoma, kad neandertaliečiai, priskiriami *Homo sapiens* rūšiai, turėjo artikuliuotą arba artimą dabartinei artikuliacijai kalbą. Nors gramatinės ir sintaksinės struktūros galėjo dar būti labai paprastos, leksika ribota, bet ta kalba jau buvo monologinė. Plačiau šio klausimo paaiškinti nesiuonu, nes ir pakankamai išsamios studijos dar nepateikė patenkinamo atsakymo. Paprastai sakoma, kad artikuliuotą kalbą turėjo tik neoantropai. Tačiau netiesioginiai liudijimai verčia naiviais laikyti samprotavimus, kad neandertaliečiai buvo tik neįsisąmonintus garsus afekto būsenoje leidžiantys patsiu gyvuliai. Kalba šiame visuomenės raidos etape jau galėjo būti pakankamai išvystyta ir toli peržengusi ribą, kai komunikacija teikia informaciją tik apie esamą situaciją. Pakankamai turėjo būti išvystytas ir mąstymas, nes jei jie būtų rūpinęsi tik savo būtinaisiais gyvybiniais poreikiais, tai iš tiesų savo gentainius būtų palikę likimo valiai, nebūtų jų laidoję ir atlikinėję kažkokių, mums nežinomų ritualų. Jie būtų rankioję tik maistui

tinkamus augalus, bet ne gėles, kuriomis papuošė Šanidaro oloje esantį vaiko kapą, nebūtų ant kito vaiko kapo Izraelyje padėję keptų stručio kiaušinių ir danieliaus kaukolės ir pan.

Neandertaliečiai gyveno pakankamai stabiliose bendruomenėse, kur kiekvienas individas atliko jam skirtas funkcijas. Kai kas mano, kad tokias bendruomenes sudarė 40–50 suaugusių žmonių, jungiamų tarpusavyje giminystės ryšių. Grupę sudarė atskiros šeimos. Kiekvienas toks kolektyvas, vienijamas bendro darbo, bendrai valdė medžioklės-rankiojimo teritoriją ir darbo priemones, turėjo natūralų darbo pasidalijimą tarp lyčių ir amžiaus grupių. Medžioklės stovyklos ir įrankių dirbtuvės liudija buvus tam tikrą specializaciją tarp atskirų grupių. Kaip minėta, tokių bendruomenių žmonės rūpinosi vieni kitais ne tik kasdieniniame gyvenime, bet aiškiai suvokė savo ryšį su mirusiais, nes laidodami į kapą dėjo gal kitame gyvenime reikalingus daiktus, maistą, kai kada ochrą, galbūt reiškiančią gyvybę. Paprastai mirusieji palaidoti rytų-vakarų kryptimi miegančio žmogaus padėtyje. Spėjama, kad neandertaliečiai galėjo turėti kažkokius vaizdinius apie pomirtinį gyvenimą, nes su jais siejami darbo, medžioklės įrankių ir maisto radiniai kapuose. Šie samprotavimai yra tik hipotezės, tačiau dvasinis neandertaliečių gyvenimas, jų sąmonė, socialinis jausmas buvo kur kas labiau išvystyti, negu nurodoma anksčiau pateiktoje charakteristikoje, be abejonės praradusioje teorinę reikšmę.

Neandertaliečių kolektyvams buvo būdingi ne biologiniai, o socialiniai ryšiai, jie turėjo visus esminius pirmykštės bendruomenės formacijos bruožus: bendrą gamybos priemonių nuosavybę, kolektyvinį darbą ir kolektyvinį vartojimą, darbo pasidalijimą tarp lyčių ir amžiaus grupių, pagaliau ir kraujo giminystės ryšius, kurie jungė bendruomenės narius. Pastarąjį teiginį paremia kai kurie tyrinėtojai, sakydami, kad šių žmonių kolektyvus sudarė šeiminių bendruomenės ar šeimų grupės, iš esmės nesisikiriančios nuo aukštutinio (vėlyvojo) paleolito bendruomenių. Gimininės bendruomenės susiformavimo laikas, V. Liubino, A. Černyšo, A. Rogáčiovo, L. Fainbergo, V. Aleksejevo nuomone, yra Mustjė pabaiga ir aukštutinio paleolito pradžia.

Mustjė epochoje pasirodė ir pirmieji beatsirandančios meninės veiklos, estetiškos sąmonės liudijimai. Išaugusią žmogaus gamybinę patirtį rodo taisyklingos formos įrankiai, ne tik geriau tenkinę darbo poreikius, bet ir išaugusį estetinį jausmą — siekiama pagaminti ne tik efektyvų, bet ir gražų daiktą. Ant vamzdinių kaulų randamos paralelinės įpjovos, raudonų dažų dėmės, duobutės ant akmenų neturi kokios nors praktinės reikšmės, todėl kai kurie tyrinėtojai interpretuoja juos kaip žmogaus gebėjimą abstrahuoti ritmą nuo daiktinės veiklos aspektų. A. Okladnikovas šiuos radinius aiškina kaip lemiamą žingsnį į meno atsiradimą ir į abstrakčių vaizdinių logiką. Raudoni mineraliniai dažai galėjo būti tokių reiškinių, kaip ugnis, saulė, diena, kraujas, simboliai. Minėtos įpjovos, kaip aiškina B. Frolovas, tyrinėjant paleolito grafiką, galėjo būti naudojamos bendruomenės narių, įrankių, gyvulių bandų ar užmuštų žvėrių skaičiui

žymėti, nes kitokių poreikių jos negalėjusios tenkinti⁹. Kai kurie tarybiniai ir užsienio mokslininkai mano, kad jau Mustjė epochoje žmonės suvokė nuoseklią gamtos sezonų kaitą, sąlygojusią jų gyvenimą, galėjo stebėti Saulės ir Mėnulio, kitų dangaus kūnų judėjimą ir atlikinėti jiems skirtas apeigas ir ritualus. Visi anksčiau pateikti argumentai leidžia manyti, kad be abstraktaus mąstymo, o drauge ir be kalbos, kaip svarbiausios bendravimo priemonės, neandertaliečiai nebūtų sukūrę tokios gana sudėtingos materialinės ir dvasinės kultūros, kuri buvo tiesioginė prielaida šiuolaikinio fizinio tipo žmogui, **Homo sapiens sapiens**, ir gimininei bendruomenei atsirasti.

Manau, kad vien šių žmogaus raidos etapų analizės pakanka, kad būtų įrodytas tradicinės pirmąsio žmogaus sampratos nepagrįstumas. Kur kas įspūdingiau ją paneigia žinios apie **Homo sapiens sapiens** arba neantropų kultūrą, bet apie ją galima kalbėti kitame straipsnyje.

⁹ Фролов Б. А. Числа в графике палеолита.— Новосибирск, 1974.— С. 106.